

Степан ВІНОГРАДОВ,

доцент кафедри військової підготовки
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Stepan VYNOGRADOV,

Associate Professor of the Department of Military Training,
Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vinogradov52@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Інформаційно-пропагандистська робота як складник антинацистського спротиву ОУН і УПА у роки Другої світової війни

У статті розглянуто питання еволюції інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА у роки Другої світової війни на теренах України у 1941–1944 роках. Автор дійшов висновку, що одним з головних чинників визначення стратегічних завдань і вибору тактичних прийомів інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА була аналітична робота. Постійно змінювані умови контрпропаганди українських націоналістів у їхньому протистоянні нацистам під час бойових дій на теренах України покликали до життя специфічні методи і засоби цієї діяльності. Використовувалися основні різновиди усної (політична промова, політична бесіда, доповідь, дискусія) та друкованої (листівки, періодичні видання, книги, ілюстративні матеріали) пропаганди в умовах боротьби з нацистським окупаційним режимом. Аналіз прийомів одночасного їх застосування дозволив продемонструвати ефективність функціонування пропагандистської мережі ОУН і УПА та її роль у зміцненні підтримки національно-патріотичних сил серед українців.

Ключові слова: ОУН(Б), ОУН(М), УПА, німецько-нацистська окупація, інформаційно-пропагандистська робота.

Information and Propaganda Activities as a Component of the Anti-Nazi Resistance of the OUN and the UPA During the Second World War

The article examines the evolution of information and propaganda activities conducted by the OUN and UPA during the Second World War on the territory of Ukraine. The purpose of research is to analyse the transition of the OUN from cooperation with the Nazis to active opposition to the occupiers precisely because of the change in means and methods of information and propaganda work. The source base of the article was archival and published documents of Ukrainian nationalists and German Nazis. The analysis of the sources made it possible to consider the modification of the forms of propaganda influence of the propaganda structures of the OUN and UPA on the population in the occupied territories of Ukraine in 1941–1944 and the attitude of the occupation authorities to the work of Ukrainian nationalists' propaganda apparatus. The author has come to the conclusion that analytical work was one of the main factors in determining strategic tasks and choosing tactical methods of informational and propaganda activities of the OUN and UPA. Constantly changing conditions of counter-propaganda by Ukrainian nationalists in their opposition to the Nazis during hostilities on the territory of Ukraine gave rise to specific means and methods of this activity. It has been considered how the main varieties of oral (political speech, political conversation, report, discussion) and printed (postcards, periodicals, books, illustrative materials) propaganda were used in the conditions of the struggle against the Nazi occupation regime. The analysis of methods of simultaneous use of oral and printed forms of anti-Nazi propaganda has made it possible to demonstrate the effectiveness of the functioning of the OUN and UPA propaganda network and its role in strengthening support for national and patriotic forces among Ukrainians.

Keywords: OUN(B), OUN(M), UPA, German-Nazi occupation, information and propaganda work.

Інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів на окупованих українських теренах в роки Другої світової війни залишається актуальною тематикою в умовах сьогодення, коли Україна перебуває у стані війни за власну свободу, протистоїть агресії Російської Федерації. Осмислення форм і засобів агітаційної роботи ОУН і УПА у швидко змінюваних умовах війни, важливе для організації пропагандистського забезпечення українського війська в мирний період, стає вкрай необхідним за воєнних обставин, коли інформаційний складник є одним з визначальних в опорі ворогу.

Маємо сформовану традицію розгляду процесу розгортання інформаційно-пропагандистської роботи силами національного спротиву України в умовах воєнних дій на окупованих територіях — від загальної оцінки її місця у збройній боротьбі ОУН і УПА й аналізу її на фактологічному рівні фактів у роботах Є. Стахів (Стахів Є., 1986), О. Лисенка (Лисенко О., 2001), Ю. Романишина (Романишин Ю., 2001; Романишин Ю., 2002) та інших до розгляду особливостей реалізації окремих форм такої діяльності та їхньої специфіки у різних регіонах і зонах окупації. Зокрема, роль преси й видавничої активності ОУН, агітаційної преси УПА та, ширше, технічних засобів у національному спротиві часів Другої світової війни розглянуто О. Стасюк (Стасюк О., 2006), С. Костем (Кость С., Тимчишин О., Федірко К., 1998. С. 224–252), В. Морозом (Мороз В., 2004), засоби та прийоми організації інформаційно-пропагандистської роботи, підготовки кадрів, реакції окупаційної влади на такі дії охарактеризовано в статтях І. Патриляка (Патриляк І., 2010. С. 22–25), В. Малюги (Малюга В., 2010). Зв'язок між формуванням антинацистської позиції ОУН та розгортанням нею пропагандистської роботи, специфіка такої діяльності ОУН(Б) і загонів УПА серед населення окупованих територій стали центром уваги автора цієї публікації (Виноградов С., 2019. С. 67–73). Але залишається потреба у подальшому розгляді модифікації форм агітаційного впливу пропагандистських структур ОУН і УПА як необхідного елементу антинацистського спротиву, передусім з використанням архівних і опублікованих документів.

Метою розвідки є аналіз переходу українських націоналістів від співпраці з нацистами до активного протистояння окупантам через зміну методів і засобів інформаційно-пропагандистської роботи.

Засадничим є твердження, що керівництво ОУН, а потім і УПА усвідомлювало роль агітацій-

но-пропагандистської роботи у поширенні власних переконань, підкреслюючи, що «в кожному ідеологічному чи політичному русі найважливішу роль відіграють два основні його складники: ідея і людина. Провідні ідеї і світоглядні засади в ідеологічному русі та керівні програмові постанови в політичному — творять “душу”, істоту, внутрішній зміст руху...» (Бандера С., 2021. С. 311). Відповідно питання підготовки фахівців постало перед очільниками обох гілок у вже розділеному русі українських націоналістів — і в ОУН (Б), і в ОУН (М) — ще у 1940 році. І тоді, і пізніше навчання пропагандистів відбувалося із урахуванням їхніх дій в умовах підпілля (Малюга В., 2010).

Найпотужнішими пропагандистські зусилля оунівців стали в період німецько-нацистської окупації України, коли було зроблено спробу проголосити Українську державність. Антинацистська пропаганда була поставлена на один рівень з бойовими діями й стала відповіддю на політику гітлерівців щодо України. Необхідність пересмислення багатьох ідейних позицій і завдання, що постали перед організацією, робили працю пропагандистського апарату українських націоналістів особливо актуальною: «Нехай наші думки і ідеї будуть найсправедливішими, та коли їх серед народу не поширювати — будуть мертвими...»¹⁹³. Зауважимо, що такі пропагандистські матеріали привертали особливу увагу окупаційної влади, про що свідчить накопичення їх у документах різних спецслужб окупаційних військ, а також реляції органів служби безпеки про поступове посилення пропагандистського впливу ОУН на населення, про що, приміром, мовиться в аналітичному звіті за червень 1942 р.: «Таким чином, на сьогодні неприятельська пропаганда панує. Тут йдеться не стільки про радянську, як більшою мірою про українську шовіністичну роботу...» (Цит. за Патриляк І., 2010. С. 23).

Для підвищення ефективності інформаційно-пропагандистської роботи важлива роль відводилась аналітичній діяльності, що здійснювалась осередками пропаганди ОУН і УПА і була одним з головних чинників, які впливали на визначення тактично-стратегічних дій українських націоналістів.

Умови праці пропагандистів ОУН і УПА покликали до життя специфічні форми, методи і засоби цієї діяльності. Основою антинацистської пропаганди серед населення стали два її види: усна (принагідна політична гутірка, принагідна політична промова, властива політична промова, доповідь і дискусія, диспути) й друкована (листівки, газети і журнали, брошури і книги та фотоілюстративні матеріали). Окремим видом ус-

¹⁹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3676. Штаб райхслайтера Розенберга — Einsatzstab Rosenberg. Оп. 4. Спр. 85 Пропагандистські документи, вказівки для проведення мітингів та зборів 1.06.42. Арк. 55–62.

ного інформаційно-пропагандистського впливу була шептана пропаганда — «чутки, поширювані шептаною пропагандою, мусять демобілізувати ворожі сили і мобілізувати свої...»¹⁹⁴. Її організували спеціальні пропагандистські осередки. Для поширення кожного з цих видів агітації, як і для будь-якої пропагандистської кампанії, розроблялися спеціальні інструкції. У таких пам'ятках, зокрема, рекомендувалося розрізняти форми пропаганди в залежності від результатів впливу на людину — «авторитетна, вчасна (актуальна), мобілізуюча, демобілізуюча...» — та давалися настанови щодо їх застосування¹⁹⁵.

Українські націоналісти у своїй роботі серед населення широко застосовували ще й так звану «пропаганду ділом», основи якої розроблялися ідеологами ОУН ще наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років. Ті, хто вдавалися до цих методів, мали знати правила переконання і навіювання (правильний підбір і подача аргументованої інформації, її доказовість і переконливість, вірний підбір закликів), а головне — особисто вірити у правоту своєї справи, що досить часто зазначалося в інструкціях ОУН і УПА¹⁹⁶.

Пропагандистську роботу на всій окупованій території доводилось організувати в умовах жорстокого терору, що накладало відбиток на її реалізацію. Особливо ускладнена вона була в тих населених пунктах, де розташовувалися ворожі гарнізони. Використання різних форм пропаганди (легальної / напівлегальної та нелегальної) і практичних засобів її обумовлювалося фазами розгортання військових дій на землях України під час німецько-радянської війни та зміною стосунків між обома течіями в ОУН і окупаційною владою (Виноградов С., 2019. С. 68).

У червні — вересні 1941 року оунівці прагнули легалізувати свій інформаційно-пропагандистський вплив на населення, а тому їхній агітації були притаманні легальні та напівлегальні методи, а її визначальною ознакою була відсутність відверто антинімецького контенту, що пояснювалося тогочасною хибною орієнтацією лідерів ОУН на нацистську Німеччину як союзника у боротьбі з більшовизмом. У цей час зусилля інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців

спрямовувалися на поширення серед населення ідеї відновлення української державності. Водночас окупаційна влада на цьому етапі намагалася маніпулювати державницьким змістом пропагандистського дискурсу українських націоналістів, прагнучи в такий спосіб заручитися лояльністю української людинності: «Бажання до співпраці розповсюджується також на політичний устрій (організацію) країни. ОУН пропагує, як відомо, незалежну Українську державу. Співпраця прихильників ОУН, які представляють активну молодь, повинна бути досягнута, точніше, залишатися наявною, щоб запобігти їх переходу в нелегальне русло...»¹⁹⁷.

Найчастіше в цей період використовувалися усні форми пропаганди, а саме мітинги, індивідуальні та колективні бесіди, промови, збори, декларації, голосне читання, різні культурницькі заходи тощо. Саме такі форми дозволяли у досить стислі терміни охопити пропагандистським впливом максимальну кількість населення¹⁹⁸. Організацію та проведення цієї роботи було покладено на членів похідних груп ОУН¹⁹⁹. Своїм головним завданням вони вважали боротьбу з більшовицьким впливом та залучення населення до табору українського самостійницького руху. Члени цих груп одним з основних своїх завдань називали прагнення переконати мешканців Наддніпрянської України, південних і східних областей країни у правдивості національної ідеї, і як важливий засіб такого впливу розглядали розмову, дискусію: «Людей уже знаємо добре, уміємо до них підійти, навіть молодь вже наша, бувають острі дискусії і то на високому рівні, але мив се перемагаємо...»²⁰⁰. Документи осені 1941 р. засвідчують, що окупаційна влада розуміла витоки поширення пропагандистського впливу українських націоналістів, передусім ОУН(Б) на населення центральних і південно-східних регіонів України: «Бандерівська пропаганда на схід від Дніпра прийшла з німецькими військами; до того вона була там невідомою...»²⁰¹.

Хід цієї роботи відбився в повідомленнях німецької поліції безпеки, зокрема від 29 жовтня 1941 року, коли було констатовано зміни в напрямі пропагандистської роботи діячів ОУН(Б),

¹⁹⁴ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 70. Інструкція № 544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди. 30.05.1944 р. Арк. 10.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 27.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 11-34.

¹⁹⁷ ОУН в 1941 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 490.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 12. Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків в ОУН в західних областях України. Червень — вересень 1941 р. Арк. 1-2; 27.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 2. Спр. 1. Політичні, військові та пропагандистські розпорядження ОУН під час війни. Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Арк. 29.

²⁰⁰ ОУН в 1941 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1. С. 503.

²⁰¹ Там само. С. 555.

яка «майже виключно спрямована проти німецької влади чи так званих окупантів», і визначено, що бандерівці «ведуть спеціальну пропаганду серед жінок і молоді [...], намагаються розставити своїх людей в культурних, наукових та інших неполітичних організаціях з тим, щоби вести там роботу в націоналістичному дусі...»²⁰². У цьому ж документі акцентувалося зближення між ОУН(Б) і ОУН(М), що, на думку гітлерівців, відбувалося в ставленні до діяльності «Просвіти» та поширенні друкованої літератури: «З боку бандерівського руху надається велике значення українському культурному об'єднанню "Просвіта". В останній час мельниківські групи також значно активізувалися. Їхня дуже дієва друкована пропаганда перевершує пропаганду бандерівців...» (Там само).

Лідери ОУН розуміли, що не матимуть підтримки, особливо в Наддніпрянській Україні, доки міста лишатимуться острівцями російської культури, а культурні й освітні заклади не стануть речниками незалежницьких ідей. За задумом націоналістів, головною установою, через яку ці ідеї мали поширюватися, повинна була стати «Просвіта». Структурно «Просвіта» мала свої філії в усіх територіальних одиницях ОУН²⁰³. Через легальні осередки «Просвіти» націоналісти виконували левову частку своєї пропагандистської роботи, поки поступово їхня діяльність не стала об'єктом постійної уваги органів поліції безпеки й служби безпеки окупантів, для яких був зрозумілим справжній сенс роботи українських культурницьких організацій.

3 липня 1941 р. пропагандисти ОУН починають активно використовувати друковані засоби впливу на свідомість українського населення. На цей час члени похідних груп спромоглися протягом червня — серпня 1941 р. взяти під свій контроль роботу редакцій газет в багатьох населених пунктах Західної та частково Центральної і Східної України, що забезпечило масову появу легальних часописів із виразним самостійницьким звучанням. Оунівська преса наголошувала, що господарем на українській землі може бути лише український народ. Українські націоналісти тим самим давали зрозуміти, що окупацію України німецькими військами сприймають виключно як тимчасове явище. Можна безумовно погодитися з О. Стасюк, що працівникам легального ви-

давничого сектору вдалося досягти конкретного результату: «східноукраїнське населення вперше було ознайомлене з ідеями українського націоналізму, хай і в обмеженому варіанті...» (Стасюк О., 2006. С. 34).

Але запровадження нацистами у другій половині липня 1941 р. контролю над роботою друкарень і цензури унеможливили появу на шпальтах легальних українських газет національно-державницьких закликів і розміщення інших небажаних для окупаційної влади матеріалів.

В цей період ОУН розпочинає і роботу зі створення підпільної преси (Романишин Ю., 2002. С. 12). Оунівські листівки закликали населення до активної праці з відродження української державності та створення національної армії з метою відстоювання інтересів своєї Української держави²⁰⁴. Проте, як свідчать звіти оунівців, влітку 1941 р. їх було недостатньо для забезпечення масового впливу на населення²⁰⁵.

Особливу роль підпільна преса почала відігравати вже у період вересня 1941 — лютого 1943 рр., коли не тільки листівки, брошури, але періодичні видання виконували й інформативну, й агітаційну функції, висвітлюючи завдання та цілі організації, сповіщаючи про збройну боротьбу, коментуючи події та факти врозріз офіційним повідомленням (Стасюк О., 2006. С. 222).

Особливістю інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців протягом цього часу було те, що, попри визнання на Другій конференції ОУН (квітень 1942 р.) національно-революційного шляху як єдино правильного у боротьбі з окупантами, фактично до осені 1942 року в їхній пропаганді серед населення був відсутній заклик до збройного опору нацистам. Але саме зміст пропагандистських матеріалів українських націоналістів примусив нацистські органи безпеки вже у лютому 1942 р. зробити безапеляційний висновок про те, що «прихильників бандерівського руху неможливо залучити до якоїсь позитивної співпраці. Залишається лише обраний шлях цілковитого знищення цього руху...»²⁰⁶. Водночас, констатувавши поглиблення розходжень між ОУН(Б) і ОУН(М) на початок 1942 року, нацисти констатували, що обидві течії уповні згодні в одному, «а саме — у крайній націоналістично-шовіністичній позиції, яка виявляється і стосовно до німців...»²⁰⁷.

²⁰² Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: «Дніпро», 1996. С. 199.

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 17. Звіт про відновлення діяльності тов-ва «Просвіта» в Галичині і на Волині. 2 серпня 1941 р. Арк. 1–2.

²⁰⁴ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 1. Спр. 63. Відозви та звернення ОУН. Заява крайового проводу ОУН, 08.1941 р. Арк. 86–86 зв.

²⁰⁵ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 1. Спр. 12. Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків в ОУН в західних областях України. Червень — вересень 1941 р. Арк. 7, 9, 10.

²⁰⁶ ОУН в 1942 році: документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 49.

²⁰⁷ Там само.

В основі інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА осені 1941 — зими 1943 рр. лежав так званий «пропагандивний трикутник», сутність якого полягала в тому, що «критикуючи Берлін, переходимо до критики Москви і закінчуємо єдино-правильним висновком представлення конечності нового політичного осередку в Києві. Критикувати треба на широкій площині, тобто з боку політичного, економічного, культурного, релігійного та соціального...»²⁰⁸. Особливістю цієї стратегії стало використання в інформаційно-пропагандистській роботі серед населення методу порівняння з метою обґрунтування своїх позицій. Ілюстрацією цього є листівка ОУН (Б) «Кривди, завдані українському народові», яка складалася із двох частин: перша під назвою «В чому ми докоряємо німців» та друга — «В чому ми докоряємо совітів...»²⁰⁹.

До початку 1943 р. відбулося організаційне закріплення підпільних осередків ОУН, що визначило форми і методи інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів в нових умовах. У цей час поряд з пропагандою національно-визвольної ідеї та відродження національно-патріотичної свідомості українців, головний акцент робився на формування у населення України ненависті до нацистських окупантів і консолідації його навколо ідеї збройної боротьби проти гітлерівських загарбників.

Основними формами впливу ОУН і УПА на населення залишалося розповсюдження листівок, газет та іншої друкованої продукції, серед якої домінували листівки. Ці найпоширеніші друковані засоби пропаганди були значно оперативнішими, ніж періодика. Вони виконували функцію інформування та роз'яснення. Зокрема, оцінюючи пропагандистський складник листівок, випущених до початку жовтня 1942 р. «Крайовим відділком ОУН у східних українських областях», службовці органів Поліції безпеки та Служби безпеки німецької окупаційної влади повідомляли, що листівки мають різні заголовки, зокрема із нагадуванням Голодомору й висновком про те, що колоніальна політика німців справедливо збудує український народ²¹⁰.

Розуміючи безперспективність політичної боротьби проти окупаційної влади та пробільшовицьких сил без наявності збройних засобів, керівництво ОУН спрямувала значну частину зусиль пропагандистського апарату на поширення серед населення ідей необхідності збройного захисту своїх інтересів. У газеті «До зброї!» наголошувалося: «...ми ніколи не забували, що основна барва життя — барва крові, й не на вітер говорили ми від перших днів про зброю та боротьбу [...] не може бути для нас іншого і кращого засобу, як збройна сила [...] не визволить нас сама ідея, хай вона свята — найсвятіша, якщо не дамо їй тіла та крові життя. А тілом і кров'ю її мусять стати сьогодні тіла та кров кожного здорового і чесного українця — українське військо...»²¹¹.

Знову ж таки у звідомленнях нацистів пропагандистські матеріали ОУН(Б) і ОУН(М) трактувалися як однаково небезпечні, зокрема про одну з листівок, що з'явилася на початку листопада 1942 р., — «Революція в поході» — говорилося, що її зміст «приблизно відповідає змістові листівок групи Бандери: побудувати незалежну Україну можна лише шляхом повстання всіх окупованих народів, тому український народ повинен готуватися до цієї боротьби...»²¹².

Так само у кампанії переслідування культурно-просвітницьких організацій, таких, як «Січ», «Просвіта», активізованої нацистськими окупантами у 1942 р., теж підкреслювався агітаційний зміст їхньої роботи, однаковий для ОУН(Б) і ОУН(М). Зокрема, в одному зі зведень силових структур німецької окупаційної влади у лютому 1942 р. наголошувалося на потенційній небезпеці спортивної організації «Січ», де «менше займаються спортом, а більше політичним вишколом з виразною шовіністичною тенденцією...»²¹³. У квітні 1942 р. зазначалося, що вже розпочато заходи протидії щодо місцевої групи «Просвіта», «організації, яка відзначалася ще в царський період як бойова спілка для української культури...»²¹⁴.

Тобто, найважливішим здобутком осені 1941-го — зими 1943-го рр. стало остаточне розуміння керівництвом ОУН необхідності ревізії своїх довоєнних політичних поглядів щодо проблеми

²⁰⁸ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 70. Інструкція № 544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди. Арк. 29.

²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 23. Спр. 523 Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР про діяльність українських націоналістів. Таємна інструкція для німецьких військових комендантів командувача групи армій «Південь». Інструкція 44-го армійського корпусу вермахту групи армій «Південь» від 09.11.1941 р. Арк. 69–70.

²¹⁰ ОУН в 1942 році: документи. С. 173.

²¹¹ ЦДАВО України. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 70. Спр. 299. Донесення партизанських загонів в ЦК КП(б)У про дії німецьких окупантів і українських націоналістів. Арк. 22.

²¹² ОУН і УПА в 1943 році: документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2008. С. 98.

²¹³ ОУН в 1942 році: документи. С. 50.

²¹⁴ Там само. С. 71.

створення Української держави, усвідомлення ним необхідності відходу від союзницьких відносин з нацистською Німеччиною до збройної боротьби проти неї, що віддзеркалилося у різноманітних засобах пропагандистської роботи українських націоналістів.

Період від лютого 1943 р. в антинацистській інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН і УПА серед населення України позначено переходом до збройних форм опору обом окупаційним режимам — гітлерівській Німеччині та більшовицькій владі. Цей курс було проголошено на Третій конференції ОУН(Б) у лютому 1943 року і у подальшому підтверджувалося в директивних документах українських націоналістів, зокрема в «Інструкції ОУН щодо політико-організаційних завдань осередків в підпільній діяльності на території України» від березня 1944 р.: «Усією політичною та пропагандистською роботою зв'язувати в одне ціле ОУН-УПА з народними масами. Вести боротьбу проти націонал-соціалізму (гітлеризму) й фашизму нарівні з більшовизмом (сталінізмом)...»²¹⁵.

Основною характерною ознакою антинацистської діяльності структур пропаганди ОУН(Б) і УПА цього часу була її спрямованість на безпосереднє забезпечення завдань збройного спротиву, що засвідчує, приміром, «Відозва до українців», оприлюднена ГК УПА у травні 1943 р., що містить заклик до населення активно підтримати дії УПА, поповнювати її ряди для боротьби за незалежну Українську державу²¹⁶. Це перший з опублікованих документів ГК УПА, відомих сучасним дослідникам. Таку спрямованість стратегічно-тактичних дій майже миттєво було відзначено у звітах гітлерівців: «Пропаганда бандерівців майже виключно спрямована проти німецьких властей...»²¹⁷.

Провідну роль в інформаційно-агітаційній роботі цього періоду відіграла друкована пропаганда, яка найчастіше висвітлювала такі аспекти: роз'яснення людності, що нацистська окупаційна влада є ворогом українства і заклик до боротьби проти нього; інформаційна розповідь і публіцистичне змалювання перебігу боротьби; наголошення на тому, що в боях повстанці спроможні перемагати супротивників. Можливості цього виду пропаганди значно розширилися з появою військової преси УПА, що виконувала як суто

інформаційну, комунікативну і ознайомлювальну функції, так і роль управління, впливаючи на мільйони людей через усвідомлення ними необхідності самовідданої боротьби з німецькими окупантами.

Друкована пропаганда УПА була покликана довести, що Українська Повстанська Армія водночас стоїть як на антинацистській, так і на антибільшовицькій позиціях, і була досить дієвим засобом впливу під час німецької окупації. Серед валу нацистських і радянських пропагандистських матеріалів підпільні видання українських націоналістів стали єдиним джерелом правдивої інформації про події в Україні та світі.

У період з весни 1943 р., як і раніше, широко використовувалась усна пропаганда, найпоширенішими формами якої, активно застосовуваними в роботі з населенням у цей час, стали читання і обговорення публікацій у газетах і часописах, бесіди, мітинги, виклади, промови. За свідченням архівних джерел, кількість промов і викладів зростає за рахунок розширення осередків ОУН і УПА через організацію партизанських країв і збільшення мережі вишколів населення²¹⁸.

Також показовим чинником пропагандистської діяльності ОУН і УПА стали наявні ще з кінця 1942 р. зміни у ставленні до інших національних груп, окрім українців, тобто було цілком переосмислено проблему національних меншин, що віддзеркалилося й у агітаційних матеріалах українських націоналістів, за констатацією О. Стахів: «Узагальнив проблему Омелян Логуш — ‘О. І. Степанів’ у статті “За правильний підхід”, опублікованій на початку 1943 року в журналі “Ідея і чин” (№ 2). “Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношеннях до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національно-культурної толерації...”» (Стахів О., 2006. С. 175). Готуючи звернення до різних народів, пропагандисти ОУН і УПА враховували історичні особливості їхнього розвитку, намагалися нагадати про найболючіші моменти в житті тієї чи іншої нації, аби зачепити за живе її представників, щоб вони прийняли усвідомлення необхідності боротьби проти поневолювачів. Прикладом цього є листівки до азербайджанців, білорусів, грузинів, росіян, черкесів, осетинців і представників інших національностей. У той час практично всі верстви людності окупованої

²¹⁵ ОУН і УПА в 1944 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1 / Упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2009. С. 150.

²¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 2.: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. Київ; Торонто, 1999. С. 4.

²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих Східних областей. Оп. 1. Спр. 9. Повідомлення штабу командування начальника поліції безпеки і служби безпеки з окупованих східних областей імперського комісаріату по безпеці Венського імперського округу. 2 квітня — 21 травня 1943 р. Арк. 120.

²¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 342. Доповіді, політичні огляди, реферати, конспекти лекцій і матеріали методичного характеру українських націоналістів, вилучені партизанським з'єднанням під командуванням Наумова. Арк. 97–99.

України охоплювалися впливом пропагандистського апарату націоналістів (Макар В., 1982. С. 667).

Впродовж 1943–1944 років помітне місце в антинацистській агітаційній діяльності ОУН і УПА посідали засоби радіопропаганди. З осені 1943 р. в Карпатах діяла підпільна радіостанція ОУН і УПА «Вільна Україна» з кодовою назвою «Афродита», що працювала на хвилях 41–43 м, часом на хвилях між 450–550 м., а інколи на хвилях київської радіостанції 1200/6 м. в «системі референтури пропаганди ОУН, вказівки якої визначали зміст радіопередач...» (Мороз В., 2004. С. 227). Але треба зазначити, що в умовах загострення збройного спротиву з метою інформаційно-пропагандистського сповіщення населення використовувалася і робота радистів окремих бойових груп. Підтвердженням цьому є, зокрема, спогади радиста УПА Петра Кекіша, з яких бачимо, як саме в умовах бойових дій 1944 р. загоны УПА практично утілювали завдання пропагандистської роботи, залучаючи до неї радіопункти: «До штабного складу командира загону входила невеличка група пропагандистів [...] Провід обласної теренової референтури [пропаганди] і військової [пропаганди] працювали разом [...] Обидві групи часто виїжджали на села і виступали на мітингах, різних святкуваннях та інших зібраннях. Їздили по сотнях і там проводили всілякі лекції і бесіди [...] Військова референтура [пропаганди] була тісно зв'язана з радіопунктом. Систематично кожного дня хтось один з цієї служби приходив до радистів, вислуховував по радіо інформацію з багатьох країн і знайомив з нею штаб. Тут ця інформація опрацьовувалась і відтак розповсюджувалась по сотн[ях], а при нагоді і по навколишніх селах...» (Кекеш П., 2015. С. 33–34). Зауважимо, що кілька різних засобів інформаційно-пропагандистської роботи застосовувалися комплексно, що підсилювало їх ефект.

На початку 1943 р. в антинацистській пропаганді ОУН і УПА виокремився ще один напрям, пов'язаний зі створенням навесні 1943 р. у складі гітлерівського війська українського збройного формування з числа мешканців Галичини. Цей проєкт зазнав жорсткої критики з боку ОУН(Б). Бандерівці вважали створення СС «Галичина» недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення активної української молоді від участі в русі опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у другому номері «Бюлетеня» Крайового Проводу ОУН західноукраїнських земель

за 1943 р., «сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина...»²¹⁹; по-третє, проєктом передбачалося вербування в дивізію лише галицьких добровольців, що вело до певного протиставлення галичан й українців з інших регіонів країни й уможливило створення регіонального, а не загальнонаціонального збройного підрозділу; по-четверте, формування дивізії давало підставу радянській пропаганді говорити не лише про співпрацю українського національного руху з німцями, а й про пряму організацію цього руху третім рейхом.

З урахуванням наявної військово-політичної обстановки, зазначимо, що антигітлерівська інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА тривала майже до останніх днів нацистської окупації. Політичним референтам пропонувалося наполягати на тому, що в умовах, коли, відступаючи, «німецьке військо все нищить — людей і терен...», головним пропагандистським завданням має стати збереження з боку населення підтримки збройного опору: «Напружити всі пропагандивні сили на піднесення чуйності мас. Змалювати реально дійсність...»²²⁰. Водночас вкрай важливим на цьому етапі зазначалося не припиняти агітаційну роботу серед червоноармійців: «Проходження Червоної армії використовувати для поширення серед неї нашої революційної літератури, закликів і листівок...»²²¹. Як бачимо, в умовах завершення гітлерівської окупації України все більше вагомим для ОУН і УПА ставав інформативно-пропагандистський спротив радянським збройним силам.

Отже, можна виснувати, що антинацистська інформаційно-пропагандистська робота ОУН і УПА супроводжувала усі фази німецько-радянської війни, маючи для українського визвольного руху таку саму значущість, як і бойові дії, але застосування різних її форм (легальної / напівлегальної та нелегальної) і практичних засобів обумовлювалося військовими подіями на землях України й змінами у стосунках між обома течами в ОУН і німецькою окупаційною владою. Документи засвідчують, що пропагандистська робота українських націоналістів спиралася на фаховий ресурс, впроваджувалася регульовано й цілеспрямовано, на основі спеціально розроблених програм, різноманітних наказів та інструкцій центрального проводу ОУН.

Використання різновидів агітаційних засобів — усних (політична промова, політична бесіда, доповідь, дискусія) та друкованих (листівки,

²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3971. Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС «Галичина» (1943–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 23. Рукопис під назвою «Хроніка дивізії “Галичина” за 1943 р.». Арк. 3–4.

²²⁰ ОУН і УПА в 1944 році: документи. В 2-х ч. Ч. 2. / Упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2009. С. 83.

²²¹ Там само. С. 149.

періодичні видання, книги, ілюстративні матеріали) — в постійно змінюваних умовах контрпропаганди українських націоналістів у їхньому протистоянні нацистам сприяло задіяння специфічних методи і форм цієї роботи, передусім їхнього комплексного вжитку. Завдяки цьому навіть у надскладних умовах збройного протисто-

яння не лише війську гітлерівської Німеччини, але й частинам Червоної Армії політична боротьба ОУН і УПА знаходила підтримку серед значної частини української людності, сприяючи поширенню серед населення різних регіонів України ідей національної свободи й державної незалежності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бандера С. Перспективи української революції. К. : Наш формат, 2021. 664 с.
- Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(Б) і УПА серед населення окупованої території України. *Київські історичні студії*, 2019. № 1(8). С. 67–73. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>
- Кекеш П. Спогади радиста УПА; упоряд. С. Воляннюк, відп. ред. П. Потічний. Торонто ; Львів : видавництво «Літопис УПА», 2015. 128 с.
- Кость С. Преса УПА і українського збройного підпілля / Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. Львів, 1998. С. 224–252.
- Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. О.І Кузьмука. К., 2001. С. 219–229.
- Макар В. Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН. Визвольний шлях. Лондон, 1982. № 6. С. 664–670.
- Малюга В. Підготовка пропагандистських кадрів ОУН і УПА на території України у 1941–1944 роках. *Воєнна історія*. 2010. № 1(49). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_10_5.html/
- Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. *Український визвольний рух*. Львів, 2004. Вип. 3. С. 205–234.
- Патриляк І. Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Історія. 2010. Вип. 103. С. 22–25.
- Романишин Ю.О. Підпільні друкарні ОУН-УПА. *Друкарство*. 2002. № 2. С. 12–14.
- Романишин Ю.О. Пропагандистська діяльність ОУН-УПА 40–50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2001. Вип. 9. С. 222–229.
- Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.
- Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на території Наддніпрянщини (Програмові зміни в ОУН). *Сучасність*. 1986. № 5. С. 85–91.

REFERENCES

- Bandera, S. (2021). *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii*. K.: Nash format [in Ukrainian].
- Vynogradov, S. (2019). OUN (B) (Organization of Ukrainian Nazionalistis) and UIA (Ukrainian Insurgent Army) Information and Propaganda Activities Among Population of Occupied Territory of Ukraine. *Kyiv Historical Studies*, 1 (8), 67–73 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>.
- Kekelesh, P. (2015). *Spohady radysta UPA*; S. Volianiuk (Comp.), P. Potichnyi (Ed.). Toronto-Lviv: Vydavnytstvo "Litopys UPA" [in Ukrainian].
- Kost, S. (1998). Presa UPA i ukrainskoho zbroinoho pidpillia. In S. Kost, O. Tymchysyn, K. Fedirko, *Narysy z istorii ukrainskoi viiskovoi presy (224–252)*. Lviv [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye. (2001). Zbroina borotba OUN(M), OUN(B) ta Ukrainskoi povstanskoi armii. In O. I Kuzmuk (Ed.), *Viiskove budivnytstvo v Ukraini u XX stolitti: istorychni narys, podii, portrety* (pp. 219–229), Kyiv [in Ukrainian].
- Makar, V. (1982). Propahandyvna diialnist UPA i yii dopovnennia do propahandy OUN. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 664–670 [in Ukrainian].
- Maliuha, V. (2010). Pidhotovka propahandyvnykh kadriv OUN i UPA na terytorii Ukrainy u 1941–1944 rokakh. *Voenna istoriia*, 1(49) [in Ukrainian]. http://warhistory.ukrlife.org/1_10_5.html/
- Moroz, V. (2004). Tekhnichni zasoby propahandy v diialnosti OUN. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 3, 205–234 [in Ukrainian].
- Patryliak, I. (2010). Propahandyvna diialnist OUN na Kyivshchyni u 1942 r. (za materialamy nimetskykh spetsluzhb). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, History*, 103, 22–25 [in Ukrainian].

- Romanyshyn, Yu. O. (2002). Pidpilni drukarni OUN — UPA. *Drukarstvo*, 2, 12–14 [in Ukrainian].
- Romanyshyn, Yu. O. (2001). Propahandystska diialnist OUN — UPA 40–50-kh rr. XX st. yak fakt istorii borotby za nezalezhnist Ukrainy. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, 9, 222–229 [in Ukrainian].
- Stakhiv, Ye. (1986). OUN u borotbi z nimetskyimi natsystamy na terytorii Naddnyprianshchyny (Prohramovi zminy v OUN). *Suchasnist*, 5, 85–91 [in Ukrainian].
- Stasiuk, O. (2006). *Vydavnycho-propahandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21.08. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)